

Ю.О. Тополь*

ВКСЕЛЬНИЙ ОБІГ У СИСТЕМІ БЕЗГОТІВКОВИХ РОЗРАХУНКІВ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

В Україні відбуваються глибокі зміни, що обумовлені поверненням країни до руслу соціально-економічних процесів світового розвитку, пов'язаних із сучасним ринковим господарством і використанням притаманних цьому типу економіки фінансово-розрахункових інструментів.

Однією з основних передумов і ознак ефективного функціонування ринкової економіки в цілому і кожного її суб'єкта є своєчасна оплата поставленої продукції, виконаних робіт та наданих послуг, інших боргових зобов'язань. У свою чергу, це вимагає забезпечення суб'єктів господарювання відповідними фінансовими ресурсами. Таке забезпечення відбувається як за рахунок власних, так і за рахунок позикових коштів у формі кредиту.

В фінансовій практиці розрізняють два види кредиту — банківський і комерційний. Процедура отримання банківського кредиту доволі складна, тривала за часом, а необхідність сплати процентів за користування банківським кредитом деколи не тільки не покращує, але й обтяжує фінансовий стан позичальника.

Інструментом комерційного кредиту виступає особливий фінансовий документ — вексель. Як борговий документ, за яким одна особа зобов'язується сплатити іншій певну суму грошей на визначений строк або на визначену дату і який складається відповідно до встановленої законом форми, вексель є унікальним цінним папером в системі фінансово-розрахункових відносин. Вексель, з точки зору його функцій, може розглядатись як кредитний інструмент (в силу відстрочки платежу) і одночасно як засіб платежу, виконуючи фактичну функцію внутрішньогосподарських грошей.

Для України в умовах постійного дефіциту обігових коштів у суб'єктів господарювання і кризи платежів використання вексельного обігу є надзвичайно актуальною проблемою. Разом із тим започаткування вексельного обігу є необхідною і дуже важливою мірою, що спрямована на формування і розвиток ринкових відносин. Однак вексельний обіг в Україні не набув широкого розповсюдження, незважаючи на наявність достатньо розвинутої нормативно-правової бази та спроб в адміністративному порядку започаткувати його в якості інструмента здійснення заліків взаємних розрахунків між суб'єктами господарювання.¹

В подібній ситуації вивчення та узагальнення питань, пов'язаних із історичними передумовами походження векселя, його історичною еволюцією, яка вимагала все нових та нових варіантів відображення суттєвих умов вексельного боргу та нових реквізитів векселя, дозволить більш глибоко та повно з'ясувати сутність, зміст та об'єктивну обумовленість векселя як атрибуту розрахункових відносин. Одночасно це дозволить виявити моменти недосконалості норм чинного законодавства України і спрямувати законотворчий процес у напрямку удосконалення наявної нормативно-правової бази щодо регламентації обігу векселів. Саме на це звертають увагу в своїх працях такі відомі науковці, як О.М. Єфімов, Ю.Н. Мороз, та інші².

Вексель, можливо, найстарший цінний папір, поява якого зумовлена необхідністю переказу грошей і оформлення розстрочки платежу при здійсненні торгівельних угод. Він не є результатом

© Тополь Ю.О., 2005

* професор кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Хмельницького університету управління та права, кандидат історичних наук, доцент

¹ Вексельний обіг в Україні: Законодавство, коментарі, роз'яснення, практика судів, зразки документів / Упоряд., комент. О.М. Єфімов. — К., 2003.

² Єфімов О.М. Вексельний обіг в Україні. — К., 2003; Мороз Ю.Н. Вексельное дело. — К., 1996; Малюк В. Вексель в Україні. — К., 1997.

винаходу і не з'явився раптово; вексель виник із загальних потреб свого часу, з умов грошового обігу в епоху середньовіччя.

Більшість вчених, яка історично досліджувала історичні передумови походження векселя, категорично заперечує думку про те, що вексель існував завжди з того часу, як виникли товарно-грошові відносини. Але тільки в другій половині вісімнадцятого століття були наведені докази (істориками Німеччини), які свідчили: по-перше, вексель — продукт середньовічної Європи, по-друге, місце походження векселя — Італія. Батьківщина векселя Італія тому, що ранні документи середньовіччя, які за змістом можна віднести до перших векселів, написані італійською мовою. Саме на підставі мовної ознаки автор однієї з найстаріших енциклопедій зазначав: “з'явився вексель вперше в середні віки в Італії і спочатку слугував для переказу і розміну грошей”³.

Про італійське походження векселя писали такі відомі вчені, як Г. Шершеневич, М. Беляков, Р. Аношкін, А. Лемківський, Ю. Мороз⁴. Вони обстоюють думку, що перші векселі виникли в Італії ще в XII столітті, хоча як інструмент здійснення розрахунків його почали використовувати лише з початку XVII століття. Вже в 1569 році був прийнятий перший вексельний статут Болоньї, що започаткував створення вексельного законодавства в європейських країнах.

Поява векселя в Італії в XII-XIII ст.ст. була викликана потребами торгівлі, особливо ярмаркової, що бурхливо розвивалась в ті часи. Італія тоді вважалась центром економічного життя, тому що займала вигідне географічне положення на перехресті шляхів торгівлі, що зв'язували Західну Європу зі Сходом. Відомий вітчизняний дослідник Ю.Н. Мороз стверджує: “Вексель виник з переказу на ярмарках, які в Італії відрізнялись великим поживанням. Золотих справ майстри міняли купцям, що прибули з інших країн, виручені ними гроші на монети їхніх країн. При цьому вже тоді стало звичаєм не платити готівкою, а видавати листи, що містили в собі доручення кореспонденту — мінялові, який проживав на батьківщині купця, виплатити пред'явникові листа певну суму”⁵. Відсінь зрозуміло, чому вексель вперше з'явився в Італії, де розмін грошей, точніше, розмін монет, набув виключного значення.

В результаті переказних операцій й народився переказний вексель, а сам термін “вексель” означав “обмін”. Так з'явилися три учасника вексельних відносин: особа (банк'єр-мін'яла), що отримала гроші і видала переказний вексель, векселедавець, особа, що внесла валюту і отримала вексель — перший векселедавець (вексельний кредитор), особа (банк'єр-кореспондент), якому було адресоване прохання про виплату певної суми грошей подавачеві листа — платник. Цей вид послуг позбавив купця від незручностей, труднощів та небезпеки, пов'язаних із перевезенням грошей. Вигоду мали і банк'єри (мін'яли), які отримували винагороду у вигляді різниці між прийнятою валютою і валютою, виданою за вексельним зобов'язанням.

На перших порах відносини між учасниками цієї переказної угоди базувалися тільки на договорі сторін. Із розвитком та ускладненням грошового обігу ці відносини набули характеру юридичних зобов'язань. При цьому не тільки векселедавець (банк'єр-мін'яла, що отримав гроші), але й банк'єр, якому було адресоване прохання про платіж (банк'єр-кореспондент) після прийняття листа (пізніше ця процедура перетворилась в акцепт переказного векселя) визнавалися особами, відповідальними за оплату переказного листа (векселя). Акцепт — це засвідчена підписом трасата згода сплатити за переказним векселем у тому вигляді, в якому він пред'явлений до платежу.⁶

³ Малый энциклопедический словарь: В 4-х томах / Репринтное воспроизведение Браугауза-Ефрона. — М., 1997. — Т.1. — С. 747.

⁴ Шершеневич Г.Ф. Учебник торгового права. — М., 1994. — С. 265; Беляков М.М. Вексель как важнейшее платежное средство. — М., 1992. — С. 9; Мелкулов Я. Вексель и его использование в хозяйственном обороте. — М., 1995. — С. 19; Лемківський А.В. Сучасний вексельний обіг. Навч. посібник. — К., 1996. — С. 11.

⁵ Мороз Ю.Н. Вексельное дело. — К., 1996. — С. 20.

⁶ Банковско-финансово-правовой словарь-справочник/ Автор-сост. Л.К. Воронова. — К., 1998. — С. 9.

Чинне на той час законодавство з метою заохочення і розвитку торгівлі захищало інтереси вексельного кредитора, суворо караючи вексельних боржників. В силу цих обставин за допомогою векселя почали оформляти крім зобов'язань, пов'язаних із переказом грошей, й іншого роду зобов'язання, перш за все, ті, що виникають із кредитних відносин — так званий комерційний кредит. Так з'явився простий вексель, який разом із звичайною борговою розпискою став використовуватись для оформлення боргових зобов'язань. При комерційному кредиті продавець товарів надає відстрочку платежу за свій товар (послуги, роботи) покупцеві, а покупець передає продавцеві (кредитору) вексель як боргове свідоцтво і зобов'язання платежу.⁷

Як вже вказувалось, вексельні операції спочатку були пов'язані з переказом грошей із однієї місцевості в іншу, але з розвитком та ускладненням ринкових відносин векселі все більше ставали знаряддям комерційного кредиту. Можливість переуступки права вимоги за векселем, що виникла у сімнадцятому столітті, за допомогою передаточного напису (індосаменту) дозволила суттєво розширити коло учасників вексельного обігу. У зв'язку з тим, що одним векселем стало можливим погасити цілий ряд грошових зобов'язань, вексель став не тільки інструментом кредиту, але й зручним засобом платежу, сурогатом грошей. Це означає, що векселі можуть бути використані повторно для платежів, минаючи банки, шляхом передачі з рук у руки замість грошей.

Існування в торгівельному обігу векселів із встановленою законом формою свідчать про рівень розвитку торгівельних відносин і забезпеченні майнових прав кредиторів (продавців) у суспільстві.

Походження векселя пояснює: а) чому з двох основних видів сучасного векселя, вексель переказний (трата) є первинним; б) чому предмет вексельної вимоги завжди був і залишається до цього часу одним і тим же — певна грошова сума; в) чому так довго суттєвою приналежністю векселя вважалась вказівка отримання грошей як розписка векселедавця в задоволенні за виданий ним вексель.⁸

Перший період історії векселя називають італійським не тільки в силу його італійського походження, але й тому, що обіг векселів, вийшовши за межі цієї країни, знаходився в руках італійських банкірів-міньял. До кінця італійського періоду — початок сімнадцятого століття — вексель сформувався з точки зору його форми, були напрацьовані вексельні звичаї і навіть з'явився перший вексельний статут у 1569 році. Однак італійський період векселя не мав однієї, дуже важливої ознаки — вексель не можна було передавати іншим, відсутня була можливість переуступки права вимоги за векселем іншій особі за допомогою передаточного напису (індосаменту). Вексель ще не став папером, що міг переходити від однієї особи до іншої, змінювати своїх кредиторів. Зафіксована у ньому сума прикріплена до чітко визначених конкретних осіб. І хоча сам механізм індосаменту є витвором італійського періоду, італійські банкіри, які були монополістами векселів, не бажали випускати з рук цю монополію і протидіяли введенню індосаменту.

Не випадково перша вість щодо індосаменту початку сімнадцятого століття відома *Pragmatica Neapoly 1607 року*) — це вість про його заборону. Ця норма захищала інтереси банкірів, тому, що через індосамент вексель виходив із рук банкірів, а разом із векселем втрачалася і залежність від них торговців. Намагання стати поперек життя індосаменту призвели до того, що наступний етап розвитку векселя має назву французького.

У Франції введення індосаменту полегшувалось тим, що до сімнадцятого століття в цій країні вже існувала достатньо розгалужена практика цінних паперів на пред'явника і за наказом. Індоамент був остаточно визнаний і закріплений Ордонансом Людовика XIV 1673 року. Однак протягом французького періоду вексель не розлучається з обставинами угод, в результаті яких він з'явився. Внаслідок індосаменту вексель виходив із рук банкіра, який передавав його у розпорядження торговця. Покривати платежі, відстрочені (прокредитовані) при покупці товарів — ось що стало

⁷ Тарасов В.И. Деньги, кредит, банки: Учебн. пособие. — Мн., 2003. — С. 143.

⁸ Мороз Ю.Н. Цит. праця. — С. 24.

відтепер головним призначенням векселя.

В цей період вексель ще суворо пов'язаний із певними особами і матеріальними обставинами, що обумовили його появу, а саме борговими умовами внаслідок тієї чи іншої угоди купівлі-продажу. Характерними ознаками обігу векселів так званого французького періоду були: а) на вексель впливають і в ньому відображаються ті відносини між трасантом і ремітентом, з і для яких виникла видача векселя⁹; б) на вексель впливають і в ньому відображаються ті відносини між індосантом і індосатом, з і для яких виникла передача векселя¹⁰; в) на вексель впливають і в ньому відображаються ті відносини між трасантом і трасатом, з і для яких перший трасує на другого¹¹. Таким чином, вексель ще зав'язаний на ті відносини, з яких виникла боргова вимога і ще не став універсальним цінним папером для розрахунків, своєрідним платіжним засобом, еквівалентом грошей при розрахунках за товари, роботи та послуги.¹²

Свою абстрактність, тобто незалежність між особами, що причетні до його появи і передачі, вексель набув у третій період свого розвитку в Німеччині. Особливостями векселя німецького періоду було те що: а) це письмово документоване боргове зобов'язання; б) це боргове зобов'язання було забезпечене до виконання можливістю швидкого та безумовного стягнення; в) будь-який письмовий документ, що містив у собі грошове зобов'язання, перетворювався у вексель.¹³

Наслідком перетворення у вексель будь-якого письмового документа, що містив грошові зобов'язання став поділ векселів на прості, тобто векселі, видані у формі простого, нічим не обумовленого зобов'язання платежу, виданого однією особою іншій за отримані від неї цінності, і трати — переказні векселі стосовно трасата (платника). В Італії та Франції такої диференціації векселів не існувало, там трата — не один із видів, а єдино можливий вексель.¹⁴

У Німеччині вексель перестав бути пов'язаним тільки з торгівлею. Він став формою вираження загальної здатності будь-якої особи (фізичної або юридичної) робити борги — векселездатності. Втративши зв'язок із торгівлею, вексель стає однаково доступним для всіх як засіб робити борги, як засіб вступати в договори, робити займи. Відсіль вексель стає інструментом цивільного права. Вексельна здатність фактично співпадає з цивільною, з незначними обмеженнями для окремих категорій осіб. Вексель став формальним актом, відірваним від обумовивших його тих чи інших матеріальних відносин між учасниками даного векселя дії, не має значення різниці місць, втрачає будь-яке значення прив'язка до векселя тих відносин із валюти, за яких він виник. Також втрачають значення ті відносини між індосантом та індосатом, через які і для яких один передає вексель другому, так і ті відносини між трасантом і трасатом, через і для яких перший трасує на другого. Вершиною розвитку векселя німецького періоду став Загально-німецький вексельний статут 1847 року, що є одним із джерел діючої нині в більшості держав світу Женевської конвенції, прийнятої в 1930 році¹⁵.

Таким чином, із плином часу практика країн Західної Європи розширяла коло учасників вексельного обігу і створювала принципи, які покладались в основу вексельних правовідносин. Але тепер вони не могли регулюватися загально-цивільним законодавством, тими його нормами, які відносились до відповідної угоди, що була причиною появи векселя. Виникла необхідність в окремому вексельному законодавстві, яке б, в першу чергу, звернуло увагу на більш суворо розробку

⁹ Трасант — векседавець переказного векселя; ремітент — перший набувач переказного векселя, особа, на користь якої виписаний переказний вексель.

¹⁰ Індосант — векселедержатель, що передав вексель за написом (цедент векселя); індосат — векселедержатель, який набув вексель внаслідок надпису.

¹¹ Трасат — особа, яка вказана як платник за переказним векселем.

¹² Лисенко Ю., Ляшкою В., Фомічева С. Вексельний обіг. — К., 1996. — С. 16.

¹³ Мороз Ю.Н. Вексельное дело. — К., 1996. — С. 28.

¹⁴ Тратта — переказний вексель по відношенню до трасата (платника).

¹⁵ Вексельное право. Общие положения и юридические комментарии. — М., 1998. — С. 15.

зовнішніх, формальних елементів вексельного зобов'язання, що слугували єдиним джерелом прав векселедержателя.

Широке застосування вексель мав і в дореволюційній Росії, де було прийнято три (1729, 1832, 1902 роки) вексельних статuti, причому останній проіснував аж до 1917 року.

Започаткував вексельний обіг у Росії Петро I і сприяв цьому, як це не дивно, погана робота пошти та небезпечність доріг. Російський імператор зрозумів, що переказ казенних грошей з одного міста в інше за участі купців із допомогою векселя був найкращим варіантом. Регламентував вексельний обіг Статут від 16 травня 1729 року, норми якого були запозичені із німецьких вексельних статутів. Цей статут поділявся на дві глави, перша з яких стосується купецьких векселів, а друга — векселів на казенні гроші. Особлива увага приділялась переказному векселю, хоча згадується в Статуті і простий вексель. Дозвіл на використання векселів надавався купцям і особам, що вступали з ними в договірні відносини, виключаючи однак із цього кола селян, що не мали торгових свідоцтв та дворян. За змінами та доповненнями статут 1729 року проіснував понад 100 років.

25 червня 1832 року був прийнятий новий Статут про векселі. В його змісті використані надбання як французького, так і німецького вексельного законодавства. Характерною особливістю цього статуту стало розширення кола осіб, що наділялися вексельною дієздатністю. Новий статут про векселя від 27 травня 1902 року зняв заборону на вексельну недієздатність селян.

Таким чином, влада в Росії активно на рівні чинного законодавства сприяла запровадженню векселя в господарський обіг країни. Прийняття вексельних статутів, за висновком І. Архіпова, знаменувало собою формування вексельного права дореволюційної Росії та сприяло тому, що починаючи з першої третини дев'ятнадцятого століття вексель стає реальним інструментом ринкових відносин, а вексельне законодавство на початку двадцятого століття наближається до міжнародних стандартів.¹⁶

Ось характерні риси вексельного обігу в Росії в період після скасування кріпацтва (1861 рік) до жовтня 1917 року;

- довгостроковість векселів (3, 6, 12, і більше місяців), яка почала суттєво скорочуватися тільки в роки промислового зростання (1909-1914 роки);
- крупна валюта векселів, яка почала зменшуватися з застосуванням векселя в торгівлі вроздріб (початок двадцятого століття);
- різноманіття векселів неторгового походження (зустрічних, домашніх);
- панування у внутрішньому обігу простих векселів;
- переказні векселі використовувались, як правило, у зовнішній торгівлі і при отриманні закордонних банківських кредитів;
- висока вага вексельного обігу в товарообігу.¹⁷

Після жовтневої революції 1917 року вексельне законодавство дореволюційної Росії перестало діяти. Але з переходом до непу почала відчуватися гостра потреба в боргових зобов'язаннях, які могли б забезпечити швидке і надійне стягнення боргу. Це обумовило повернення до активного застосування векселів. Правовою базою слугувало "Положення про векселя" від 20 березня 1922 року, яке в значній мірі базувалося на "Статуті про векселі" 1902 року.

Проведення фінансово-кредитної реформи на початку 30-тих років призвело до заборони вексельного обігу і ліквідації комерційного кредиту, але вже незабаром після ратифікації СРСР 25 листопада 1936 року Женевської вексельної конвенції 1930 року на підставі Постанови і

¹⁶ Архипов И.В. Модернизация вексельного права России во второй половине 19 века // Журнал российского права. — 2003. — № 9. — С. 156.

¹⁷ Див.: Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России. — М., 1948. — С. 69.

РНК СРСР було затверджено “Положення про простий і переказний вексель”, яке застосовувалось у зовнішньоекономічних відносинах.

Таким чином, вексельне законодавство розвивалось протягом багатьох століть. Зміст вексельних законів і практика їх застосування в різних країнах на початку ХХ століття суттєво відрізнялись. Виникла потреба уніфікації вексельного законодавства, усунення існуючих колізій. Із цією метою було проведено ряд міжнародних конференцій, остання з яких проходила в Женеві в 1930 році. Результатом роботи цих міжнародних форумів стало напрацювання трьох вексельних конвенцій:

- Конвенції № 358, що встановлювала Уніфікований закон про переказні та прості векселі;
- Конвенції № 359, що мала за мету подолання деяких колізій законів про переказні та прості векселі;
- Конвенції № 360 про гербовий збір за переказні та прості векселі.

Абсолютна більшість країн Європи та багато інших країн світу або ратифікували уніфікований закон про переказні векселі та прості векселі і тим самим ввели його в дію на своїй території, або уніфікували своє законодавство на основі даного міжнародно-правового акту. Ці країни входять до так званої женевської системи вексельного права.

Країни, що не приєдналися до женевських вексельних конвенцій, базують своє вексельне законодавство, спираючись на англійський закон про переказні векселі від 18 серпня 1882 року. Це країни англо-американської вексельної системи права. Є також держави, вексельне законодавство яких не можна віднести ні до женевської, ні до англо-американської систем з огляду їх певних особливостей.

Наявність таких систем вексельного права породжує певні проблеми його застосування в силу колізій вексельних законів у ситуації, коли вексель виступає як міжнародний фінансовий документ. За час свого існування цей вексель може переходити від однієї особи до іншої на території різних держав. Звідси — виникнення цілого ряду зобов'язань, що підлягають виконанню, а у випадку спору — судовому вирішенню на території дії різних вексельних законів.

Із метою позитивного вирішення можливих спорів судами різних країн у міжнародному праві напрацьовані так звані колізійні норми, які включені до вексельного законодавства всіх держав. Ці норми, що регламентують обіг векселів на території різних країн, вказують, вексельний закон якої держави повинен бути застосований до даного конкретного правовідношення міжнародного характеру.

Колізійні норми, які є змістом вексельного законодавства практично усіх держав, дають відповіді на такі основні питання: а) вексельна правоздатність; б) форма вексельного зобов'язання; в) зміст вексельного зобов'язання; г) дії по охороні вексельного зобов'язання; д) вексельна давність; е) вексельний процес.

Таким чином, узагальнюючи історичний досвід становлення та розвитку вексельного обігу, можна прийти до висновку, що:

- вексель як грошовий документ існує протягом тривалого за історичними мірками часу, оскільки історія його обігу — понад 800 років (із дванадцятого століття);
- вексель виник із потреб переказу грошей за товари, виручені купцями на торгових ярмарках в Італії, тобто він був обумовлений торгово-грошовими відносинами середньовічної Європи;
- першим різновидом векселя став вексель переказний, а дієвими особами, причетними до цього векселя були банкіри-мінйали (векседавці), вексельні кредитори або перші векселедержателі та банкіри-кореспонденти, які зобов'язані були сплатити певну суму грошей першому векселедержателю (кредитору);
- на перших порах відносини між учасниками переказної угоди, що оформлялася векселем, базувалися на довірі сторін, але за перебігом часу і напрацюванням відповідного законодавства ці відносини набули характеру юридичних зобов'язань;

- еволюція вексельного законодавства йшла в напрямку максимально гарантованого захисту інтересів вексельного кредитора і забезпечення суворого та невідворотного покарання вексельних боржників;

- з розвитком ринкових відносин вексель все більше ставав знаряддям комерційного кредиту, а практика переуступки права вимоги за векселем, що виникла у сімнадцятому столітті, дозволила суттєво розширити коло учасників вексельного обігу, перетворити вексель у зручний засіб платежу, даючи змогу погасити за його допомогою цілого ряду боргових зобов'язань;

- трансформація векселя в своєрідний платіжний інструмент, сурогат грошей означала, що з документу, який на перших порах був пов'язаний із певними особами і матеріальними обставинами, що обумовили його появу, він поступово набував ознак абстрактності, тобто незалежності між особами, що були причетні до його появи і послідувочої передачі;

- вексель новітнього часу перестав бути пов'язаним тільки з торгівлею, а став виразом загальної здатності будь-якої особи робити борги — векселездатності, що є складовою частиною цивільної правоздатності особи;

- широко розвинута практика вексельного обігу, розширення кола його учасників, серед яких нерідко чисельно домінували ті, хто не мав безпосереднього відношення до відповідної угоди, що була причиною появи векселя і яка могла бути упорядкована нормами цивільного законодавства з усією очевидністю свідчили про необхідність окремого вексельного законодавства;

- прийняття таких міжнародно-правових актів, як Конвенції, якими запроваджено Уніфікований закон про переказні векселі та прості векселі та Уніфікованого закону про переказні векселі та прості векселі, які ратифіковані більшістю країн світу, забезпечують належний рівень правової регламентації вексельного обігу і є надійним підґрунтям розвитку вексельного законодавства будь-якої окремої країни.

Зміст сформульованих висновків дозволить певним чином зорієнтуватися в напрямку подальшого розвитку національного законодавства, що регулює обіг векселів в Україні.

Стаття рекомендована до друку кафедрою конституційного, адміністративного та фінансового права Хмельницького університету управління та права (протокол № 2 від 21 вересня 2005 року)

